

II. ОСОБЛИВОСТІ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО ЖИТТЯ І ПОБУТУ НІМЦІВ ЗАКАРПАТТЯ У XVIII-ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХХ ст.

ГРИГОРІЙ ПАВЛЕНКО

НІМЦІ НА ЗАКАРПАТТІ: КОЛОНІЗАЦІЙНІ І МІГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ У XVIII - ХХ ст.

Історія засвідчує, що німці відкрили для себе Закарпаття давно. Різні германські племена ще в період "великого переселення народів" хвилями наочувалися з півночі на південь, включаючи і Карпатський регіон, селились тут, змішувалися з іншими етнічними групами, а то й перемагали їх. Свідчення авторів про проникнення германських племен в район Верхнього Потисся підтверджуються і археологічними розкопками.¹

Друга хвиля німецької колонізації на Закарпаття припадає на епоху середньовіччя. Особливо посилилась вона після монголо-татарського нашествия, коли Угорщина, в тому числі і Закарпаття, лежали в руїнах. Щоб якомога швидше заселити спустошені райони, угорські королі свідомо сприяли переселенню німецьких селян і ремісників у спустошені монголо-татарами регіони. Більше всього німецьких колоністів осіло тоді в традиційних районах соледобування - Солотвині, Синтеті, Тячеві. Незабаром вони зосередили в своїх руках майже все добування солі в краї.

Та особливо сприятливі умови для німецької колонізації на Закарпатті склалися на початку XVIII століття, після поразки національно-визвольної війни 1703-1711 рр. під керівництвом Ференца Ракоці II. Габсбурги жорстоко розправилися з повсталими. Багато сіл були просто стерті з лиця землі, а їх мешканці, якщо залишилися в живих, змушені були переховуватися в горах і навколишніх лісах, жити в землянках чи взагалі шукати собі притулку в нових землях.

Захоплюючи землі повсталих, австрійські власті створювали величезні латифундистські землеволодіння і передавали їх новим господарям. Відбувався специфічний аграрний перерозподіл. Найбільше володіння Ференца Ракоці II з центром у Мукачеві потрапило в 1726 р. до рук Лотара-Франца Шенборна, єпископа бамберзького і архієпископа майнцького.² Так був покладений початок цілій династії Шенборнів на Закарпатті.

На цій території знаходилося 1 місто /Мукачево/, 3 замки, 6 містечок, 181 село. А мешкало тут всього 40 тисяч жителів. Після війни "за свободу" не менше 1/3 людей знаходилася "в бігах", села майже зовсім обезлюднили.³ Так, у Нижньому Коропці у 1728 р. проживало 6 сімей і двох безземельних селян. Навколишні ж орні землі поросли лісом і чагарником. У Верхньому Коропці

в тому ж році проживало 6 сімей, які обробляли 3,5 наділи, в той час, як 6,5 наділів спорожили. У селі Кучава жило 4 кріпосних, які обробляли 3 наділи, при чому один із чотирьох був старцем і обробляти свою ділянку не міг. В той же час 7 наділів були залишені і не оброблялися зовсім. Не краща картина була і в інших навколишніх селах. У Лалові, наприклад, проживало 8 сімей, які обробляли 3 наділи.⁴

Оскільки Лотар-Франц Шенборн через 4 місяці після одержання Мукачівської домінії помер, то її спадкоємцем став його племінник - Фрідріх-Карл Шенборн, імперський віце-канцлер, єпископ бамбергський і юрибурзький. Останньому імператор Карл VI подарував 5 лютого 1729 р. ще і сусіднє помістя Святого Миколаша (теперішнє Чинадєво), і той став володарем величезної території, що займала 61,5 % Березького комітату. За величиною (2.300 квадратних кілометрів) вона у XVIII ст. стояла на другому місці в усій Угорщині. Правда, 2/3 її території займали ліси і навіть праліси.⁵ Саме з іменем Фрідріха-Карла Шенборна пов'язана перша значна хвиля німецької колонізації на Закарпатті.

Обіймаючи високі світські і духовні посади, маючи доступ до найвищих шелонів влади, Фрідріх-Карл Шенборн уже весною 1730 року одержує дозвіл віденського двору на переселення в свої мукачівські володіння 100 селянських сімей католицького віросповідання, майно яких складало б не менше 100 флоринів.⁶ Агітація за переселення велася людьми Шенборна головним чином у його рідних місцях - Бамберзі і Юрибурзі. Відбирались у першу чергу працюючі селяни, що розумілись у тваринництві і виноградарстві. Їм пропонувалося брати з собою коней, биків, корів та сільськогосподарський реманент.

Агітації Шенборна допомагала та обставина, що деякі місцеві жителі були вже знайомі з Мукачевом і його околицями, бо служили у війську і приймали участь у придушенні національно-визвольної війни місцевого населення під проводом Ференца Ракоці II. Так, чи не одним із перших погодився їхати на нове місце Петер Мюнстер. Він заявив, що добре знає нові місця, бо будучи солдатом, брав участь у війні проти Ференца Ракоці II на боці імператорських військ і був у Мукачеві. Із його слів виходило, що на новому місці із 50 флоринів можна зробити більше, ніж дома із 300. Легко зрозуміти, що така пропаганда на користь переселення була найпереконливішою.

До того ж і умови переселення були привабливими. Так, згідно із "переселенським патентом" ("Siedlungsprivilegium") Фрідріха-Карла Шенборна від 1730 р., написаного у вигляді заклику єпископа до своїх підлеглих, говорилося, що одержане ним у спадок на сході помістя, "багате на поля і виноградники", але занедбане в результаті угорських безпорядків, і лежить у руїнах. Щоб його підняти потрібні ділові люди, які погодяться би там поселитись.

З свого боку, Карл-Фрідріх Шенборн обіцяв кожній сім'ї з лівим наділом на новому місці будинок і хлів, місце для них в 120 кроків шириною,

180 кроків довжиною; кожен господар одержить стільки моргів поля, скільки селянин за франконськими нормами може обробити з допомогою 2 коней чи 2 пар биків; далі одержує луки, які можна обробити за 6 робочих днів, тобто вони дорівнюють 12 франконським моргам (200 кроків довжиною і 200 кроків шириною). Для тих, хто тримає худобу, виділяється ще і загальне пасовисько. Все вищеперераховане - будівлі, місце під забудову, земельний наділ, луки і спільне пасовисько - надаються безкоштовно. Проте колоністи самі повинні забезпечити себе худобою, підводами та іншим необхідним для сільськогосподарських робіт реманентом і мати при собі не менше 100 флоринів з тим, щоб і кожна наступна сім'я могла забезпечити себе всім необхідним живим і мертвим інвентарем.

Всі дорожні витрати володар Мукачівської домінії брав на себе, включаючи і оплату мит. Першу зиму на новому місці поселенці одержували безкоштовно зерно і необхідну кількість дров. Вони вважались "працюючими підданними", тому селянин з повним поділом повинен був працювати один день на тиждень з тяглом чи 2 дні без нього на Шенборна. У патенті оговорювалася можливість заміни цієї натуральної повинності грошовою. Крім того, згідно з патентом, переселенці звільнялись від орендної плати за землю на 6 років, а від натуральних повинностей і десятини - на 3 роки. Селяни - виноградарі звільнялись від десятини навіть на 8 років. Ремісники одержували такий же земельний наділ, як і селяни.⁷

Як бачимо, німецька колонізація на Закарпатті з самого початку планувалась і проводилась під суворим контролем зверху. Це, по-перше. По-друге, німецькі колоністи одержували цілий ряд пільг, що відразу ж ставило їх у привілейоване становище щодо українського населення краю. Досить згадати, що в час, про який іде мова, до половини сіл Мукачівської домінії настільки збідніли, що їх мешканці не в змозі були обробляти навіть свої невеличкі наділи: оброблялося не більше 50 % ріллі. Різко зменшилося поголів'я худоби. Лише з 1704 по 1729 р. у селян Мукачівської домінії кількість волів і свиней зменшилася вдвоє, а коней з 1675 по 1715 рр. - на 83,3 %. Переважна більшість місцевих селян знаходилася у повній кріпацькій залежності від своїх панів, причому панщина постійно зростала. Так, у Мукачівсько-Чинадівській домінії Шенборнів кріпаки становили 93 %.⁸ Кожен із них відробляв щорічно не менше 230 днів панщини і сплачував величезну кількість різних податків і поборів.⁹

Перші групи німецьких колоністів із Бамберга і Юрибурга прибули до мукачівських володінь Шенборна наприкінці 1730 р. (біля 200 чоловік). Серед перших переселенців було немало справжніх майстрів своєї справи. 25 червня 1746 р. Фрідріх-Карл Шенборн раптово помер, але і це не зупинило притоку колоністів у його володіння. Графіня Шенборн-Ментфорд, мати і опікунка малолітнього наступника, майбутнього володаря домінії Євгена-Ервіна, видала 9 грудня 1749 р. новий "переселенський патент", який в

основному повторював умови переселення попереднього патенту. Суттєвим новим моментом у ньому було хіба те, що він констатував, що навколо Мукачєва утворилися німецькі села і хто в них переселиться, той буде звільнений на 6 років від будь-яких податків, повинностей, в тому числі і від кріпацчини. Останнє було особливо важливо, оскільки "переселенський патент" від 1730 р. вважав колоністів "працюючими підданими". Що це означало на практиці - ми бачити вище.

Ну, а німецькі села, про які йшлося вище, виникли так. Фрідріх-Карл Шенборн заселив приїжджими німецькими колоністами як Мукачєво, так і цілий ряд сіл південніше Мукачєва. Більша частина із них існувала ще раніше, проте занепала у першій половині XVIII ст. у зв'язку з поразкою національно-визвольної війни 1703-1711 рр. Шенборн заселяв їх новими, переважно німецькими колоністами. Так, у 1730 р. с.Коропєць було заселено німцями і перейменоване у Верхній Шенборн, а Нове Село, заселене німецькими колоністами, перейменоване у Нижній Шенборн. У 1732 р. було заселене німецькими колоністами с.Березника, що розташоване на пагорбі нижче Верхнього Коропця. Паланок був заселений нащадками німецьких солдат, які склали у XVIII ст. після придушення визвольної війни 1703-1711 рр./основу гарнізону Мукачівської фортеці. У 1750 р. було заселене німцями і с.Павшино, розташоване на рівнині південніше Мукачєва, та перейменоване в Позагазу. У 1763-1764 рр. поряд з Павшином з'явилося ще одне німецьке поселення - Бартгаза. У 1758р. німецькі колоністи осіли в гірському селі Кучава, у 1771 р. - у Лалові, яке було перейменоване у Медхендорф.¹¹

Згідно з переселенським патентом 1749 р. у Мукачєв прибуло в 1750 р. 8 сімей із Вюрцбурга. Всі вони були поселені в с.Павшино. Ще 19 сімей були поселені у Берегові. Крім того, графиня Шенборн-Ментфорт почала запрошувати у свої володіння колоністів з Верхньої Австрії. Звідти прибула на Закарпаття в 1758-1759 рр. 21 сім'я.¹²

22 листопада 1761 р. видається третій і останній "переселенський патент". Він був підписаний уже Євгеном-Ервіном Шенборном і значно відрізнявся від попередніх. Перш за все він починався з опису багатств і краси Мукачівської домонії, здорового тутешнього клімату. Поскілки на цей час Австрією була втрачена Силезія, то патент робив наголос на необхідність переселення до мукачівських володінь Шенборнів "поряд із селянами, саме ремісників-професіоналів".¹³

Серед них у першу чергу називались прядильники, ткачі і ткалі, кожм'які і т.д., оскільки на новому місці, підкреслювалося в патенті, легко побудувати ткацькі фабрики і підприємства по переробці шкіри. Саме текстильна і шкіряна індустрія обіцяють дати значні прибутки, бо необхідної сировини в даному регіоні більше ніж достатньо, і ціни на неї набагато дешевші, ніж у рейху. Тут є в достатку і шкура, і шерсть, а базовник можна одержати "через Бєлград". Потрібні господарству також гірники, щоб відновити рудники, які колись були прибутковими.¹⁴

Так, завдяки старанням і агітації Євгена-Ервіна Шенборна та його людей, на Закарпаття ринув новий потік німецької еміграції, тепер уже із австрійських володінь Шенборнів. Підсумки переселенської кампанії були підведені у 1788 р. самим адміністратором Мукачівської домонії. Згідно з ними, у 1730 - 1774 рр. в Мукачєві і його південних околицях було поселено 197 німецьких сімей, або 874 чоловіка, в Берегові - 71 сім'я /біля 350-400 чол./ . Всього до 1774 р. переселилося 268 сімей /біля 1350 душ/. Це складало десь до 10% від усього населення домонії на 1730 р. В період Фрідріха-Карла Шенборна основна маса переселенців прийшла із Франконії, а в часи правління його спадкоємців - із інших частин імперії, в т.ч. з Австрії. Їх розподіл відбувся так: половина осіла в Мукачєві і Берегові, а інша половина - у селах навколо Мукачєва, в 10-12-ти кілометровій зоні.¹⁵

Більш детально картина поселення німецьких колоністів у Мукачєві і навколо Мукачєва у 1730-1774 рр. виглядала так: Мукачєво - 64 сім'ї, Берегово - 71, Нове село - 28, Бартгаза - 28, Кучава - 15, Лалово - 10, Ключарки - 2, Кєндєрашово - 2, Куштановиця - 2.¹⁶

Потік колоністів не припинявся і після смерті Євгена-Ервіна Шенборна. Мабуть, ті німецькі колоністи, які осіли, почували себе непогано, бо в листах на стару батьківщину запрошували своїх близьких і знайомих наслідувати їх приклад. Що такі запрошення не залишалися без відповіді, видно із такого. 5 сімей із Аура - Трімберга просилися переїхати у 1741 р. до Мукачєва, причому причину переселення пояснювали тим, що 4 роки тому туди переселилися їх родичі і "одержали від цього не тільки все необхідне для життя, але і велике задоволення".¹⁷

Таким чином, абсолютна більшість німецьких колоністів їхала на Закарпаття, в першу чергу в Мукачівську домонію, не з політичних, а з економічних міркувань. Вони були вірними католиками і добрими знавцями своєї справи: сільськогосподарської чи ремісничої. Вони везли з собою технічні навички, культурні та духовні цінності суспільства, яке у той час стояло на більш високому рівні економічного і культурного розвитку, ніж тодішнє Закарпаття (тим більше після довгої та вкрай виснажливої війни), і не робили із них ніяких секретів від місцевого населення на новій батьківщині, звичайно, одержуючи за це певні матеріальні вигоди, і покращення свого матеріального становища.

А між тим, уже в 70-х роках XVIII ст. виявилась цікава тенденція: один двір німецького колоніста приносив домонії 251 флорин і 59 крейцерів доходу щорічно, а двір місцевого жителя-українця втрічі більше - 678 флоринів і 30 крейцерів.¹⁸ Ці цифри свідчать не про високу рентабельність господарств селян-українців у порівнянні з господарствами німецьких колоністів, а про їх нещадну експлуатацію. Це не тільки свідчення панівного становища німецьких колоністів стосовно інших груп місцевого населення, в першу чергу українського, але і доказ того, що на 70-і роки XVIII ст. Мукачівсько-

Чинадлівська домінія могла вже повністю обійтись без зовнішньої еміграції. В цих умовах адміністрація домінії відмовляється поширювати умови патентів на нові групи німецьких переселенців і все більше робить ставку на внутрішню еміграцію, тобто на місцеве українське населення.

Проте це зовсім не означає, що тим самим припиняється німецька еміграція на Закарпаття. Зовсім ні. З кінця XVIII ст. вона спрямовується головним чином в лісове господарство. Справа в тому, що відсутність родючих ґрунтів та наявність великої кількості лісу на Закарпатті створювали добрі умови для розвитку деревообробного промислу в краї. Вже в другій половині XVIII ст. багато сіл Ужанського, Марамороського, Угочанського та Березького комітатів були зайняті протягом цілого року на роботах в лісі. Одні рубали ліс, сортували і розпилювали його, інші різали дошки, робили драки, виготовляли вози, яра, сани, клепку, бочки тощо. Ще інші сплавали ліс по річках Тересві, Терелі, Тиси в низинні райони Закарпаття і Угорщини. Рахівський і Ясінянський ліс йшов навіть на будівництво кораблів.¹⁴ Звідси професія плотарів /бокораші/ набуває все більшого поширення. За даними історика І.Г. Шульги в 70-х р. XVIII ст. в п'яти закарпатських корінних містах було 244 бокораші, а т.ч. у Вишкові - 53, Довгому - 31, Сіреті - 60, Тячеві - 33, Хусті - 97.¹⁵

Чим більше лісу сплавалось ріками /а потреби на нього постійно зростали/, тим більше потрібно було не тільки бокораші, але й лісорубів. Тільки в Ясінях та навколо прилеглих до нього сел та присілках в кінці XVIII ст. постійно працювало в лісі 300-400 лісорубів.¹⁶

Така інтенсивна виробнича діяльність людей поставила перед тодішніми державно-адміністративними органами краю дві нові проблеми. Перша, технічна, полягала в тому, як вирішити питання про сплав лісу незалежно від пори року. Адже відомо, що бурхливі під час дощів та повені закарпатські ріки у сухі пори року ставали майже безводними і плоти сплавати по них можна було не більше, 3-4-х раз за сезон. Друга проблема, більш складна, зводилась до того, як відтворювати лісові фонди. Інтенсивні вирубки лісу уже в XVIII ст. не вдавалось відтворювати природним способом. Таким чином, поставало питання про створення раціональної системи ведення лісової справи, інакше можна було залишитись без лісу взагалі.

І тут на виручку прийшли досвід і технічна вправність німецьких майстрів, фахівців лісової справи. У другій половині XVIII ст. в межах всієї монархії Габсбургів добре була відома професійна майстерність і вправність верхньоавстрійських лісових робітників. Тому, коли Марамороський комітат відкупив у 1768 р. ліси у місцевого поміщика в районі Брустура і постало питання про утвердження правильної системи їх експлуатації, то тут же виникла ідея переселити знавців лісової справи з Верхньої Австрії у долину Тиси з тим, щоб вони передали свій досвід і технічні навички місцевим жителям. Перші такі спроби були зроблені ще у 1730 році, проте тоді

прибулих виявилось так мало, що незабаром вони змішались з місцевим населенням і уже у другому поколінні асимілювались.

Друга спроба виявилась адалою. Через декілька років після переходу лісів навколо Брустура у державне володіння, Марія-Терезія починає переселяти сюди вільних верхньоавстрійських робітників-ремісників на спеціальних умовах. Для таких робітників будувалися хати, відводилися садби у 300 квадратних сятів. Майстрам виділялись луки на 3 голови худоби /6000 квадратних сятів/, а наймитам - на 2 голови худоби /4800 квадратних сятів/. Будинки і земельні ділянки не можна було відчужувати, лише передавати у спадок нащадкам по чоловічій лінії.¹⁷

На цих умовах було набрано у Верхній Австрії, у двох тірольських районах - Траунталі і Лантбаді - 220 чоловік, переважно не одружених, причому серед них, хто збирався їхати освоювати нові місця, були представники майже всіх лісових професій: спеціалісти по рубці і обробці дерева, спорудженню шлюзів і запруд тощо.

30 червня 1775 р. імперська рада у Відні прийняла вище наведені умови для переселення. Крім того, кожному переселенцю гарантувалась оплата в 1000 гульденів на рік. На випадок смерті переселенця його вдова і не більше як четверо дітей повинні були отримувати пенсію.¹⁸

Вирішено було розселити робітників невеликими групами по верхів'ях рік Тересви й по Верхній Тисі. Перша партія лісорубів прибула через Пешт в Мараморощ, а звідти - у лісисто місцевість вище села Руська Мокра на початку 1776 року. Тут для переселенців було закладено нове село - Німецька Мокра, деякі будинки були поставлені ще до зими, для інших був заготовлений ліс. Весною 1778 р. в Німецькій Мокрій стояло вже 40 та 10 будувалося.¹⁹ Другу групу колоністів було поселено у русинському селі Дубове. Тут вони використовувались для роботи на залізарні.²⁰ Так був покладений початок ще одному острову німецької колонізації на Закарпатті.

Умови життя колоністів на новому місті були якщо і нелегкими, то у всякому випадку не бідними. Ось що писав про своє життя-буття один із німецьких поселенців із Німецької Мокрої своїй матері 4 січня 1777 р.: "Слава Ісусу Христу і Святій Марії! Зрастуйте..., дорога мамо. Пише Вам син. Ми маємо хату, поселилися добре, маємо добре господарство. Крутом ліс і гори. Тут часто іде дощ. За хлібом треба йти у Дубове, бо росте тут лише картопля. Маємо дві корови, 23 вівці, трос свиней, одного коня. Зима тут холодна..."²¹

Дещо пізніше, в улоговині, де зливаються річки Мокрянка і Брустуранка, було закладено після вирубки лісу ще одне німецьке село - Кенігсфельд /Королівське поле/- теперішній Усть-Чорна. У 1815 р. тут стояло вже більше 20 будинків. Селище настільки швидко зростало, що уже в 1815 р. лісова адміністрація переселяється із Німецької Мокрої в Усть-Чорну. Ще через десять років Усть-Чорна стає більшою від Німецької Мокрої як по забудові, так і по кількості населення.

В той же час німецькі колонії лісових робітників заснуються і в дистриктних осередках по верхів'ях Тиси. Мешканці цих поселень були вихідцями з Австрії - з Імюндену, Ебензеє та Ішлю. Лише про німецькі родини з Ясиня є дані, що вони з Ротевейзе. Одним чи не з останніх німецьких осередків тут було поселення спішських німців з Гонгартену в Іванцях /нині Усте Рікні/, яке виникло в 1814 році. Тут німецькі колоністи селилися на тих же умовах, що і в районі Брустура.²⁸

Великі вигоди від переселення верхньоавстрійських німців в район Брустура австрійська казна одержала майже відразу. По-перше, ліси вирубувалися тепер більш інтенсивно, що скоротило нестачу лісу, і більш раціонально, а вирубані ділянки тут же очищалися від деревини і ставилися на відновлення. По-друге, верхньоавстрійські лісоруби спорудили по ріках Мокрянка, Брустуранка та Тересва цілий каскад шлюзів і затруд за тією технологією, яка застосовувалась у їх рідних місцях, і зробили можливим постійно користуватись водним шляхом для сплаву лісу і перевезення солі в низинні райони Закарпаття, Трансильванію та Середню і Південну Угорщину. Це значно збільшило доходи австрійської державної казни. По-третє, поселення німецьких колоністів у долині Тересви благотворно вплинуло і на місцеве українське та румунське населення. Останнє переймало більш досконалі методи рубки лісу і обробки деревини, різні технічні навички, особливо при будівництві житла. Під впливом колоністів місцеве населення почало займатись тваринництвом, якого раніше тут взагалі не було. Особливо значний вплив справляли на місцеве населення ті німецькі сім'ї, які селилися в навколишніх від Німецької Мокрої і Усть-Чорної українських чи румунських селах. Так, у 1880 р. перші німецькі поселенці осідають у Руській Мокрій. Ще раніше, десь між 1810 і 1820 роками, німецька колонія з'являється і в Рахові. Сюди також були переселені німецькі колоністи, що вміли викорчовувати ліс.²⁹

Інші німецькі поселення на Закарпатті, що виникли у XVIII-XIX ст., не носили організованого характеру і не відіграли такої ролі, як вищесписані. Невеликі німецькі колонії були у Вишкові, Хусті, Берегові, Тячеві, Сваляві, Ужгороді.³⁰ Їх найбільших німецьких общин на Закарпатті 4 нараховували у XIX ст. від 250 до 500 жителів, 3 - від 500 до 1000, ще 3 не мали і по 250 жителів і лише 2 колонії налічували від 1000 до 2000 жителів кожна. Всього ж, згідно із статистичними даними, німецьке населення на Закарпатті складало: у 1880 р. - 15231 чол. /10,2% від загальної кількості населення/, 1890 р. - 27956 чол. /15,5%/, 1900 р. - 27064 чол. /13,1%/, 1910р. - 33694 чол. /14,1%/, 1921 - 7668 чол. /3,1%/, 1930 р. - 10257 /3,5%.

Таким чином, угорська статистика засвідчує більш як подвоєння німецького населення на Закарпатті за 1880-1910 рр. /з 15231 до 33694 чол./, Чеська ж статистика 1921 р. фіксує його різке зменшення. /7668 чол. - 3,1% від загальної кількості населення/. Різниця пояснюється тим, що угорська

статистика визначала національність за мовою, тому до німців, часто попадали і євреї, які говорили німецькою мовою і відсоток яких на Закарпатті був досить значним. Чехи ж визначали національність за релігійною ознакою і, очевидно, були ближчі до істини при визначенні національності.³¹

Отже, з великою частотою правди можна допустити, що на протязі XVIII-XIX ст. німецьке населення на Закарпатті ніколи не перевищувало декількох десятків тисяч чоловік. Вони розселилися майже на всій території краю і склали в кінці XIX - на початку XX ст. біля 11 відсотків усіх жителів краю. Німецька мова за вжитком посідала третє місце в містах /після угорської і української/ і четверте в сільській місцевості /після української, угорської і румунської/.

Найбільше німецькомовного населення проживало в Марамороському комітаті: 47.449 чол. в 1900 р. і 59.552 чол. в 1910 р. Далі йшов Березький комітат: 18.639 чол. в 1900 р. і 20.722 чол. в 1910 р. Третє місце посідав Ужанський комітат: 7.099 чол. в 1900 р. і 8.383 чол. в 1910 р. І, накінеш, йшов Уточанський комітат - 5.505 чол. в 1900 р. і 4.632 чол. в 1910 р.³²

У процентному відношенні німецькомовне населення розподілялось так: Марамороський комітат - 61% всього німецькомовного населення Закарпаття, Березький - 23%, Ужанський - 10% і Уточанський - 6%. У відношенні до всього населення краю німецькомовне населення складало від 15 до 22 відсотків у таких округах як Тячівський, Воловецький, Мукачівський, Ізавальдський, Сеґетський, Свалявський, Тересвянський. В інших округах воно складало від 5 до 14 відсотків від загальної кількості населення краю.

Статистика незаперечно свідчить про те, що основну масу німецьких переселенців на Закарпатті складали селяни. І на новому місці вони селилися у сільській місцевості і займалися сільським господарством. Причому ця тенденція посилювалась з кожним роком. Так, якщо в 1900 р. із 100 німців краю в містах проживало 19, а в сільській місцевості 81 чол., то в 1910 р. відповідно 16 і 84.³³ По комітатах, згідно даних угорської статистики, розподіл німецькомовного населення між міським і сільським за 1900-1910 рр. складався так: Марамороський комітат - в містах проживало 8.061 чол. /17%/, в 1900 р. і 7.086 /13,1% - в 1910 р.; в селі - відповідно 39.388 чол. /83,0% і 51.746 /86,9% /; Березький комітат: в містах відповідно 4.096 чол. /22% і 4.333 чол. /20,9%/, в селі - відповідно 14.543 чол. /78,0% і 16.389 чол. /79,1%/. В Ужанському комітаті: в містах відповідно 2.161 чол. /30,4% і 2.464 /29,4% і в селі - відповідно 4.938 чол. /69,6% і 5.919 чол. /70,6%/. В Уточанському комітаті: в містах відповідно 609 чол. /11,1% і 551 /11,9% і в селі - відповідно 4.896 чол. /88,9% і 4.081 чол. /88,1%/.³⁴ Всього ж в містах чотирьох названих комітатів в 1900 р. проживало 14.933 чол. німецькомовного населення, а в сільській місцевості - 63.795 чол. В 1910 р. в містах проживало 15.154 чол. німецькомовного населення, а в сільській місцевості - 78.135 чол.

Як бачимо, абсолютна більшість німецькомовних жителів, німців в своїй основі, проживала в сільській місцевості. Саме німці обжили обезлюднені села в Мукачівсько-Чинадівській домінії і сприяли їх відродженню.

Роль і місце німецької колонізації в соціально-економічному і культурному розвитку Закарпаття, як наукова проблема, все ще чекає на свого дослідника. У різні часи вона оцінювалася по-різному. Так, угорські і чеські історики (до 1945 р./, як правило, ідеалізували німецьку колонізацію, особливу діяльність Мукачівсько-Чинадівської домінії графа Шенборна. Т. Легоцький, що майже пів століття прослужив адвокатом у Шенборна, залишив після себе працю "Монографія Березького комітату", де в рожевих фарбах зображує діяльність Шенборнів на Закарпатті." Не менше, якщо не більше, ідеалізує Шенборнів А. Шаш. Фрідріха-Карла Шенборна, основоположника роду Шенборнів на Закарпатті, він вважає "правдивим представником доби освічення". Місцеве населення, русинів, він називає "лінивими", не здатними до активної творчої праці. Лише під впливом діяльності Шенборнів вони почали засвоювати певні елементи німецької культури і ті форми господарювання, які принесли німецькі колоністи на Закарпатті.²⁴ Ідеалізує діяльність німецьких колоністів на Закарпатті і О. Мицюк.²⁵

Натомість радянська історіографія давала різко негативну оцінку німецькій колонізації, розглядаючи її в загальному руслі німецького "Drang nach Osten" як негативного явища. Так, один із перших дослідників історії Закарпаття XV-XIX ст. із марксистсько-ленінських позицій І.Г. Коломієць відносив німецьку колонізацію Закарпаття XVIII ст. до феодальної. Феодальною була, за його оцінкою, і Мукачівсько-Чинадівська домінія Шенборна, і не тільки у XVIII але і в першій половині XIX ст. "Великі латифундії Закарпаття в першій половині XIX ст. являли собою надзвичайно відсталі феодально-кріпосницькі господарства. Яскравим прикладом цього може служити Мукачівська латифундія /домінія/ графа Шенборна".²⁶

Шенборн, помилково стверджував вчений, "не відпускав ні одного гульдена на покращення господарства Мукачівсько-Чинадівської домінії, вимагаючи здійснити свої накреслення за рахунок посилення експлуатації підданих"²⁷. Правда, він випишував із своїх німецьких вотодинь ремісників, і їх кількість в містах і селищах домінії значно зростає, "проте ні ремісничє виробництво, ні підприємницьке виробництво і торгівельне не одержали широкого розвитку"²⁸.

Історик І.Г. Шульга відійшов у своїх працях від оцінки Мукачівсько-Чинадівської домінії як відсталого і феодального, але і він заперечував позитивну роль німецької колонізації на Закарпатті, бо "іноземна колонізація негативно впливала на економічне становище народних мас Закарпаття, - писав він. - Колоністи одержували кращі землі на рівнині, давно освоєні селянами /тому більш продуктивні/, захоплювали в свої руки ремесло, торгівлю, витісняли українське селянство в гори, де були суворіші

кліматичні умови та неродючі кам'янисті ґрунти. Пильги, що нащавалися колоністам, здійснювалися за рахунок посилення експлуатації закарпатського трудового народу"²⁹.

Як бачимо, склалися два діаметрально-протилежні підходи до оцінки німецької колонізації на Закарпатті, в тому числі ролі і місця Мукачівсько-Чинадівської домінії в соціально-економічному і культурному розвитку краю. Істина ж, як і буває завжди в тих випадках, коли стикаються діаметрально-протилежні думки, знаходиться десь посередині.

Звичайно, глибоке вивчення даного питання, як ми уже зазначали вище, все ще попереду, але вже сьогодні можна говорити про те, що німецький фактор в цілому відіграв позитивну роль в розвитку Закарпаття. Основна миса німецьких колоністів прийшла на Закарпаття в нелегкий для його жителів час - після поразки національно-визвольної війни 1703-1711 рр. під проводом Ференца Ракоці II. Край був спустошений і розорений. Німецькі колоністи селилися не на землях закарпатських селян, як це стверджували деякі історики, а частіше всього - на заліснених землях і пустошах. Вони відроджували їх до життя, будували на них оселі. Шенборни, а пізніше австрійські власті ретельно підбирали кандидатів для переселення. Як правило, це були вірні католики і працелюби, знавці своєї справи: землероби, виноградари, лісники, сгері, мельники, пекарі, пивовари, м'ясники, кожум'яки, теслі, ковалі, стельмахи, ткачі, шевці, столяри, солекопи, шлюзяники, слюсарі, сплавної лісу та представники багатьох інших робочих професій.

Німецькі колоністи їхали на Закарпаття із більш розвинених в економічному і культурному відношенні областей Німеччини і Австрії. Переселяючись у свій час з районів, які в економічному і культурному відношенні стояли вище районів поселення, німецькі колоністи перенесли на нові землі, що освоювали, більш високі форми виробництва, економічного співжиття та побутової культури. По суті, в той час як на Закарпатті панували ще феодальні відносини, німецькі колоністи уособлювали собою в значній мірі вже буржуазний спосіб виробництва. Недарма слово "фабрика" місцеве населення Мукачівсько-Чинадівської домінії вперше почуло від німців - колоністів.

Перша хвиля німецьких колоністів на Закарпаття нового часу йшла, як ми уже бачили, із західних і південно-західних районів Німеччини, де економічний розвиток наближався до типу, характерного для країн Західної Європи. Не тільки в містах, але і в сільських районах, де ще в першій половині XVIII ст. селянство майже повністю звільнилося від особистої залежності, а натуральні податки були замінені грошовими, виникли передумови для капіталістичного розвитку, в тому числі і в сільському господарстві.³⁰ Саме населення рейнських областей стояло найближче до буржуазних перетворень в Німеччині уже в XVIII ст.³¹

Друга хвиля німецької колонізації на Закарпаття нового часу йшла головним чином із районів Верхньої Австрії і Богемії. Але в останній

третині XVIII - початку XIX ст. і тут, під впливом Великої французької революції і наполеонівських воєн, проходили складні процеси, зв'язані з переходом від феодалізму до капіталізму.

Отже, найбільш характерною рисою німецької колонізації на Закарпатті XVIII-початку XIX ст. було те, що її представники уособлювали собою вже в значній мірі буржуазний спосіб виробництва і своєю виробничою діяльністю об'єктивно сприяли підриву феодальних відносин, які були ще панівними в краї. Німецькі колоністи таким чином виступали піонерами, носіями більш високих економічних, суспільно-політичних форм життя. Саме завдяки цій обставині Мукачівсько-Чинадівська доміна Шенборна стає найбільш розвиненим господарством Закарпаття другої половини XVIII - початку XX ст. Воно виробляло основну масу товарної сільськогосподарської та промислової продукції. Тут працювали найбільш промислові підприємства тодішнього Закарпаття, на яких використовувалась вже вільнонаймана праця. Вільнонаймана праця використовувалась не лише в промисловості, а й на лісових промислах, виноградарствах, а натуральні побори і повинності все більше замінювалися грошовими.⁴²

Таким чином, у німецьких районах заселення, і в першу чергу у Мукачівсько-Чинадівській доміні, відбувалися ті ж соціально-економічні процеси, що і в передових країнах Західної Європи, в тому числі і прирейнських землях, звідки вийшла перша хвиля німецьких колоністів, які поселилися на Закарпатті. Цей феномен можна порівняти хіба що з роллю англійських пуритан-колоністів в Північній Америці. Саме вони сприяли переносу капіталістичних відносин, які склалися в Англії вже в XVII ст., на північно-американський континент і об'єктивно сприяли підготовці американської революції кінця XVIII ст.

Без перебільшення можна твердити, що роль німецьких колоністів в економічному і культурному розвитку Закарпаття XVIII- XIX ст. була набагато більшою їх кількості. Тривале контактування місцевого населення /українського, угорського, словацького/ з німецькими колоністами, німецьким етнічним світом, позитивно впливало на його соціально-економічний і культурний розвиток. Воно раніше, ніж населення інших областей України, познайомилося і перейняло певні елементи виробничої діяльності і побуту німців: їх працьовитість, організованість, практицизм, терпеливість, уміння стійко переносити життєві незгоди, толерантне ставлення до представників інших народів і релігій. Саме ці до певної міри специфічні риси формування національного характеру українського населення Закарпаття і по-сьогодні відчутні, коли порівнювати його з українським населенням інших областей України. Населення східних і центральних областей України не пройшло тієї капіталістичної вичухки, як населення Закарпаття, що довгий час входило до складу більш розвинутих соціально-економічних, політичних і культурних структур, ніж колишня царська Росія, а пізніше - Радянський Союз.

Німецький вплив відчутний і на розмовній мові населення Закарпаття, яка увібрала в себе цілий ряд німецьких слів.

З кінця XIX - початку XX ст. притік німецьких колоністів із чисто німецьких і австрійських земель майже повністю припиняється, переселяються тільки невеликі групи німців: їхали або ж родичі тих, що вже жили на Закарпатті, або ж спеціалісти, яких не вистачало в краї. Зате різко збільшується переселення німецьких колоністів із Румунії і Галичини на Закарпаття.

Щодо внутрішніх міграційних процесів, то серед німецького населення на перше місце виходить переселення в ті міста краю, де швидко розвивалась промисловість, особливо деревообробна і хімічна. Так, якщо в 1910 р. німці складали 10,5 % всіх міських жителів краю, то в таких 5 містах і селищах міського типу як Свалява, Великий Березний, Тереса і Великий Бичків, вони складали від 33 до 20 % всіх жителів, а в Мукачеві, Хусті, Рахові, Ясинях - від 20 до 14 %.⁴³ Особливо високий процент їх був зайнятий на великих підприємствах. Так, на Великобичківському лісокомбінаті німці складали 16 процентів всіх працюючих. Така ж картина спостерігалась на залізничному заводі і пиломарі в селищі Довгому. На Мукачівській табачній фабриці німці складали 20 % працюючих, на пиломарі у Сваляві - 23 %.⁴⁴ В їх руках, як правило, були всі посади інженерів, техніків, кваліфікованих майстрів і робітників.

Керівна роль німців у виробничому процесі особливо була відчутна на підприємствах Мукачівсько-Чинадівської доміні. Тут вони обіймали всі технічні посади - від інженера до кваліфікованого робітника. Один подорожуючий по Закарпаттю занотував: "Де б я не був, на сирниковій фабриці в Св.Міклоші, знаменитій Шенборнівській пивоварні в Підгор'янах, на сигаретній фабриці в Мукачеві чи на підприємствах французького товариства по дереву, якому Шенборн декілька років тому здав у оренду більшу частину своєї нерухомої маєтності, - скрізь і всюди працювали майже виключно німці".⁴⁵

Правда, з переходом до капіталізму формувалися кадри технічної інтелігенції та висококваліфікованих робітників і з інших національних груп населення Закарпаття - русинів, угорців, словаків. Ось чому на деяких великих підприємствах німці займали досить скромне місце. Так, на мебельній фабриці "Мундус" в Ужгороді із 576 чоловік зайнятих, німців було лише 20, на Перечинському лісокомбінаті із 277 зайнятих - німців було лише 8.⁴⁶

Взагалі із вступом у XX ст. роль німців в економічному розвитку краю помітно стає меншою. Те місце, яке німці займали в технічному розвитку краю, тепер все більше переходить до рук місцевої буржуазії та її інтелігенції. Із місцевого населення формуються все більше і кадри кваліфікованих робітників.

Зменшувалося німецьке населення і кількісно в порівнянні з іншими національними групами населення краю - русинами, угорцями, словаками, румунами. Темпи приросту німецькомовної групи були найнижчими. Так,

якщо кількість угорського населення зросла з 1890 до 1910 рр. на 49 відсотків, то в усьому Закарпатті, русинського - на 26, румунського - на 28 відсотків.⁶⁷ Тільки в приріст німецькомовного населення становив лише 15 відсотків.⁶⁸ Тільки в Мірамороському комітаті кількість німецькомовного населення зросла на 30 відсотків. Зате в інших комітатах вона навіть зменшилася. Так, в Ужанському комітаті абсолютна кількість німецькомовного населення скоротилася на 19 відсотків, в Угочанському на 15 відсотків.⁶⁹

Не на користь німців краю складалася у ХХ ст. і міжнародна обстановка. Перші і особливо друга світова війна принесли численні біди і страждання всьому населенню Закарпаття. Не обійшли вони і німецької меншості. Багато її представників були мобілізовані в армію і загинули на фронтах. Трагедія німецьких колоністів Закарпаття посилюється ще й тим, що частина його стала на шлях співробітництва з фашистською Німеччиною, служила у військах СС. Розплата не затрималась. Коли восени 1944 р. на територію Закарпаття вступили радянські війська, частина німецького населення, частково під впливом фашистської пропаганди, частково через боязнь, що за профашинськї настрої і скоєні злочини прийдеться відповісти, - залишило насиджені місця і виїхала в Австрію і Німеччину: у Західну Німеччину - 1920 чоловік, Східну - 373, Австрію - 53. Найбільші втрати понесли такі села з німецьким населенням, як Усть-Чорна - 400 чоловік, Німецька Мокра - 330 чол., Верхній Коропеш - 183 чол., Софіївка - 181 чол., Драчнє - 128 чол., Руська Мокра - 104 чол., Лалово - 90 чол., Німецька Кучава - 88 чол.⁷⁰ Багато із них загинули в дорозі. Але не менш важка доля чекала і тих німців, які залишились.

Вже наприкінці 1944 р. серед німецького населення Закарпаття була проведена "часткова мобілізація" для примусових робіт на Закарпатті, а також у східних областях України і Росії. Більше всього їх було відправлено у робітничий батальйон на коксохімічному комбінаті № 3 м. Нова Горлівка /Донбас/.⁷¹ Ема Василівна Вебер, жителька Чинадієва /Мукачівський район/ - що пройшла горлівські "університети", розповідала автору статті: "Нас забрали 24 грудня 1944 р. До 1 січня 1945 р. тримали в Сваляві. З 1 по 7 січня 1945 р. - у Волівці в розбитій школі, без вікон і дверей, та ще й на верхотурі, яка продувалася сімома вітрами. Якраз вдарили сильні морози. Їли "морожене", тобто мерзлі продукти, в кого вони були. Нахмісьць, 7 січня нас погрузили у товари: вагони у тому ж Волівці /181 чоловік/ і повезли на Схід. Від Волівця до Горлівки нас везли 17 днів. І чоловіки, і жінки їхали разом. Продуктів і чаю не давали. Воду брали на станціях. Від сильних морозів більше всього страждали чоловіки - частина з них по дорозі замерзла. Жінки і їх близькі, якщо вони були, прикривалися ковдрами, захопленими з дому - це ритувало їм життя. 24 січня 1945р. тих, що залишились в живих, вгрузили в Горлівці і направили на коксохімічний комбінат. де нас використовували

на різних фізичних роботах. Я мала досвід догляду за пораненими, тому мене призначили санітаркою. Це допомогло вижити.

Мій брат служив у військах СС. Відступаючи, дійшов до Дунаю, але там кинув свою форму у річку, переодягнувся в цивільний одяг і повернувся в рідне село. Там вже знаходились радянські війська. Боячись розплати, заховався у ямі на городі, куди рідні лише в нічні години, щоб ніхто не бачив, приносили їжу. Так і просидів там 18 років. Був момент /це було вже тоді, коли я повернулася з Горлівки/, коли здавалося, брат помер. Як бути? Ми з матір'ю вирішили ходати його без попа, у хліві. Вже і яму викопали. Слава Богу, брат вижив. Ви, мабуть, читали в газетах, що радянські органи помилували нашого брата, зарахувавши йому у покарання ті 18 років, які він провів у ямі. /Сам себе покарав, говорили/. Тепер він у ФРН, бізнесмен. Я також туди збираюсь.⁷²

16 січня 1946 р. НКВД СРСР видало розпорядження за № 1034 про масову депортацію із території Закарпаття осіб німецької національності, що "найбільш себе скомпрометували в період німецько-угорської окупації, в тому числі: пособники німецької націоналістичної організації "Фольксбунд", члени сімей есеєвців, сім'ї, що тікали разом з відступаючими фашистськими військами в Німеччину, а потім повернулися в місця попереднього свого проживання".⁷³ Згідно з цим розпорядженням, протягом 1946 р. із Закарпаття на Схід, головним чином в Тюменську область, було вивезено з сім'ями 2 тисячі осіб німецької національності. Так для них почалися довгі роки важкої праці на лісорозробках та інших фізичних роботах. Багато німецьких переселенців загинуло в тюменських лісах від голоду, холоду та хвороб, так ніколи більше і не побачивши Закарпаття. Та і надії на це, здавалося, не було ніякої. 28 листопада 1949 р. було прийнято новий указ Президії Верховної Ради СРСР, який проголошував: "Німці, калмики, інгуші, чеченці, фіни, латвіші та інші переселені в надані райони навечно: ...виїзд їх з місць поселення без особливого дозволу органів МВС карається каторжними роботами до 20 років".⁷⁴

Лише 13 грудня 1955 р. вийшов указ Президії Верховної Ради СРСР "Про зняття обмежень у правовому становищі з німців та членів їх сімей, що перебували на спецпоселенні".⁷⁵ Згідно із цим указом німці були зняті з обліку спецпоселенців і звільнені з-під нагляду МВС. Проте другий пункт "роз'яснював", що це не означає, що спецпоселенцям буде повернуто майно, конфісковане у них при виселенні, або що вони можуть повернутися "в місця, звідки вони були виселені".⁷⁶

Тим не менше, скориставшись цим указом, колишні спецпоселенці, сім'ями і поодинокі, почали повертатися у рідні місця, хоч це було і заборонено. Спочатку офіційні влади не хотіли давати прописку, потім робили це "як виключення", і лише в 1974 р. німцям СРСР, в тому числі і України, був наданий офіційний дозвіл на повернення в рідні місця. Так

завершилася в історії закарпатських німців найбільш трагічна сторінка їх життя. На цей час німецьке населення області складало 4 230 чоловік, тобто менше, ніж їх було навіть у далекому XVIII ст.

З 60-х років, коли Україна стала більше відкритою для зовнішнього світу, почався виїзд німців Закарпаття, тобто на цей раз вже еміграція в ФРН, НДР, Австрію. Цей процес не адалося зупинити і по-сьогодні. Так ще більше пустіли колись такі багаті німецькі села на Закарпатті. Це видно навіть з офіційних даних про кількість німецького населення в Закарпатській області: 1959 р. - 4 230 чол., 1970 р. - 4 230 чол. /0,4 % від загальної кількості населення/, 1979 р. - 3 746 чоловік /0,34 %/, 1989 рік - 3 478 чол. /0,3 %/.²⁴

Деякі колишні німецькі села майже повністю обезлюдніли. Так, якщо в жовтні 1944 р. у Німецькій Мокрій проживало 1075 жителів, то зараз менше 20.²⁵ Основна маса жителів Німецької Мокрої виїхала в ФРН. Один із колишніх жителів Німецької Мокрої, що виїхав в ФРН, у 1971 р. відвідав село, яке залишив. У листі до свого, також колишнього односельця, він так виклав свої враження від побаченого: "Коли ти сьогодні побуваєш у Німецькій Мокрій, то злякаєшся. Таке раніше чисте і красиве село виглядає зараз страшно. Раніше красиві ряди будинків зють прогалінами. Будинки розбили і вивезли, а ті, що залишилися - у поганому стані: дахи пошкоджені, огорожі попанані, всюди сміття і розкидані дрова. Вулиця у вибоїнах, кювети засипані, а коли йде дощ, то вода плеться прямо по вулиці. Все це справляє безвідрадні враження. Що сталося з нашим селом?"*

Не краща картина і в сусідній Усть-Чорній. Німецьке село, яке було більшим від Німецької Мокрої, тепер також залишилося майже без німців. Із 3400 німців, що залишилися на Закарпатті, 2000 чоловік вже забули чи не знають своєї рідної мови і говорять: 650 чоловік - українською, а 220 - російською мовою. Раніше на Закарпатті було 18 німецьких сіл. Тепер абсолютна більшість із них опустіли, навіть Усть-Чорна. Про німецьке минуле цього села нагадає головним чином німецька церква та велике кладовище на околиці. Тут покояться німецькі колоністи декількох поколінь.

В останні роки в Україні, та і на Закарпатті, робиться немало, щоб німці почували себе повноправними громадянами української держави. Виникає лише одне питання - чи не запізнились всі ці заходи? Час покаже. Принаймні сьогодні на це питання однозначно відповісти важко.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДжЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Див. Die Germanen. Ein Handbuch. Band 2. Berlin, 1983, S. 648-649; Schlette. Germanen zwischen Thorsberg und Ravenna. Berlin-Leipzig, 1980, S. 37ff. Wild. Lothar Schönborn. Bischof von Bamberg und Erzbischof von Meinz. 1693-1729; Max M. von Freden. Die Schönbornzeit. Aus Frankens besseren Tagen.-Meinfränkische Hefte, Heft. 80. Würzburg, 1983.

3. Див. Мицюк О. Нариси з соціально-господарської історії Підкарпатської Русі.-Т.2, Прага, 1938, с. 42.
4. Karpaten-Ruthenien Rückschau. Geschichte und Geschichten aus 200 Jahren. Von A.Müller. Manuskript. Ludwigsburg, 1954.- S. 20.
5. Ibid., S.20.
6. Handtsch Hugo. Friedrich Karl von Schönborn (1674-1746). Einige Kapitel zur politischen Geschichte Kaiser Josephs I und Karl VI. Augsburg, 1929.-S.433.
7. Karpaten-Ruthenien Rückschau..., S. 29-30.
8. Див. Шульга І. Соціально-економічне становище Закарпаття у другій половині XVIII ст.- Ужгород, 1962, с. 27-28.
9. Див. Історія городов и сел УССР. Закарпатська область. Киев, 1982.- С.333.
10. Karpaten-Ruthenien Rückschau..., S. 31.
11. Ibid., S. 39-40. Див. також Петров А. Матеріал для історії Угорської Русі VI. Предел в угорской речи в 1773 г. По официальным данным. Исследования и карты.-Спб., 1911.-С. 71.
12. Karpaten-Ruthenien Rückschau..., S. 26.
13. Ibid., S. 31.
14. Ibid., S. 31-32.
15. Ibidem.
16. Ibidem.
17. Ibid., S. 37.
18. Ibid., S. 56.
19. Мицюк О. Вказана праця, т. 2, с. 234.
20. Шульга І.Г. Вказана праця, с. 109-110.
21. Gomosvari Ö. Topographische Beschreibung alter Marmoroscher Ge-spanschaft. Presburg, 1787.-S. 3.
22. Див. Мицюк О. Вказана праця, т. 2, с. 248.
23. Karpaten-Ruthenien Rückschau..., S. 167-170.
24. Ibid., S. 171.
25. Див. Мицюк О. Вказана праця, т.2, с. 249.
- 25a. Zauner Anton. Deutsch-Mokra - Königsfeld. Deutsche Siedlung in den Waldkarpaten. Stuttgart, 1979, S. 391.
26. Мицюк О. Вказана праця, т. 2, с. 249.
27. Karpaten-Ruthenien Rückschau..., S. 179-187.
28. Див. Павленко Г.В. Німці на Закарпатті. Ужгород, 1995.-С. 16-17.
29. Karpaten-Ruthenien-Rückschau..., S. 211.
30. Magyar statisztikai közlemények. Új sorosat 1-52 kötet. A Magyar kir. Kozponi statisztikai hiszat. Budapest. 1902-1914, Bd.1, S. 210-230; Bd.42, S. 208-332.

31. Ibidem.
32. Ibidem.
33. Lehoczky T. Bereg vármegye monographiája. Köt. 1,2,3. Ungvar, 1881-1882. Bereg vármegye leirása. Budapest, 1876.
34. Шаш А. Нарис соціальної і господарської історії Шенбориської Мукачівсько-Чинадівської латифундії в першій половині XVIII ст. - Науковий збірник товариства "Просвіта" в Ужгороді за 1932 рік, річник 9; його ж Дещо із торговельно-господарської історії панства Мукачівсько-Чинадівського у XVIII ст. - "Подкарпатська Русь" число 9-10, листопад-грудень. Ужгород, 1932.
35. Мицюк О. Вказана праця, т. 1-2. Прага, 1938.
36. Коломиец И.Г. Очерки истории Закарпатья, т. II. - Томск, 1959. - С. 7.
37. Коломиец И.Г. Очерки истории Закарпатья. - Труды Томского государственного университета. Т. 121. Сборник работ по вопросам истории. Томск, 1953, с. 107.
38. Там же, с. 108.
39. Шульга І.Г. Вказана праця, с. 17, 29.
40. Див. Германская история в новое время. - Т. 1. Москва, 1970. - С. 104-105.
41. Див. Schiefert G. Deutschland 1648-1789. Berlin, 1980, S. 227.
42. Див. Шульга І.Г. Вказана праця, с. 67.
43. Magyar statistikai közlemények. Új sorozat 1-52 kötet. Bd. 48, S. 1026-1028.
44. Ibid., Bd. 1, S. 210-230; Bd. 42, S. 208-232.
45. Karpaten-Ruthenien Rückschau, S. 66.
46. Magyar statistikai közlemények. Új sorozat 1-52 kötet. Bd. 1, S. 210-230; Bd. 42, S. 208-332.
47. Ibidem.
48. Ibidem.
49. Karpaten-Ruthenien Rückschau..., S. 217.
50. Див. Павленко Г.В. Вказана праця, с. 40-41.
51. Розмова автора статті з Е.В. Вебер відбулася у травні 1996р. Запис розмови зберігається в особистому архіві автора.
52. ДАЗО, фонд Р-195-С, оп. 13, од. збер. 45, арк. 3.
53. История российских немцев в документах. М., 1993. - С. 170.
54. Див. Павленко Г.В. Вказана праця, с. 42.
55. ДАЗО, фонд Р-195-С, оп. 13, од. збер. 45, арк. 4.
56. Заставний Ф.Д. Географія України. Львів, 1994. - С. 414.
57. Zauner Anton. Deutsch-Mokra - Königsfeld, S. 105-106.
58. Ibid., S. 106.